

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆժԴԵՀՆ ԱՐԽԻԻԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

ՍԵՐՀԱԿ ԱՄԻՐԵԱՆ

Ընդամենը 10-12 տարի առաջ, խորհրդային Հայաստանում (ՀԽՍՀ), ի սկզբանե «հակախորհրդային, դաշնակցական գործունեություն համար» ժողովրդի թշնամի յայտարարուած Գարեգին Նժդեհի (Տէր-Յարութիւնեան, 1 Յունուարի 1888-21 Դեկտեմբերի 1955) անուանը կարող էին ծանօթ լինել լաւագոյն դէպքում մի քանի հազար մարդ, եթէ ոչ մի քանի հարիւր, իսկ նրան արժանին հատուցողների եւ գնահատողների թիւը, թերեւս, տասնեակներով հաշուուէր: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ՝ 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Սոփիայում, խորհրդային Միութեան (ԽՍՀՄ) զօրքերի Հակահետախուզութեան Գլխաւոր Վարչութեան՝ «Սմերչի»¹ կողմից ձերբակալուելուց, Մոսկուայի եւ Երեւանի բանտերում չորս տարի եւ երկու ամիս հարցաքննուելուց յետոյ, Նժդեհը՝ ԽՍՀՄ Անվտանգութեան Նախարարութեան Աւերթեր Յատուկ խորհրդակցութեան որոշմամբ դատապարտուեց 25 տարուայ բանտարկութեան: Ծակատագրի բերումով դատաւճիւրը կայացուեց Մեծ Եղեռնի տարեդարձի օրը՝ 24 Ապրիլի 1948ին:

Նժդեհի ձերբակալմանը, հարցաքննութիւններին եւ դատաւարութեանը վերաբերուող փաստաթղթերը, ինչպէս նաեւ բանտում նրա գրած որոշ ձեռագիր նիւթեր, պահպանուում են ՀՀ Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան Գերատեսչական Արխիւի (ԱԱՆԱ) չորս հատոր գործերում (Ֆոնդ 12997, արխիւային համար 5231, յայտահետեւ՝ Նժդեհի Գործ): Առաջին երեք հատորներում Նժդեհի դէմ յարուցուած համար 11278 քրէական գործին առնչուող նիւթերն են, չորրորդ հատորում՝ Նժդեհի ձեռագիր եւ մեքենագիր, հայերէն ու ռուսերէն փաստաթղթերը, որոնք ամփոփուած են հինգ առանձին ծրարներում: Ծրարներն համարակալուած են, բայց նրանցում ամփոփուած թերթերը չունեն ընդհանուր համարակալում: Ինչպէս այս, այնպէս էլ ՀՀ պետական միւս արխիւներում պահպանուող Նժդեհին վերաբերուող փաստաթղթերը մինչեւ Հայաստանի անկախացումը անմատչելի էին օգտագործման համար: Արգելքի տակ էր նաեւ Նժդեհի վերաբերեալ այն սահմանափակ գրականութիւնը, որը պահուում էր Երեւանի մի քանի գրադարանների (Ազգային Գրադարան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա-

յի Հիմնական գործարարան, Երեւանի Պետական Համալսարանի, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Պատմութեան Ինստիտուտի, Մատենադարանի եւ Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի գործարարաններ) փակ ֆոնդերում:

Մասամբ այլ էր վիճակը Սփիւռքում: Նժդեհին ճանաչում էին շատերը: Նրան ճանաչողների մի կարեւոր մասը գնահատում էր նրա աւանդը, գրում նրա մասին: Նժդեհի գործերը³ եւ նրա մասին աշխատութիւններ³ հրատարակում էին նրա կենդանութեան օրօք եւ յետմահու: Ոմանք նոյնիսկ նրան աստուածացնում էին եւ պաշտում: Բայց, Նժդեհն ունէր նաեւ հակառակորդներ. կային նրան պարսաւողներ ու դատապարտողներ⁴:

Վերջին աւելի քան տասը տարիների ընթացքում Նժդեհի մասին քիչ չի գրուել Հայաստանում⁵: Երեւանում հրատարակուել կամ վերահրատարակուել են նրա աշխատութիւնները⁶: Նա այսօր էլ շարունակում է մնալ հետազոտողների հետաքրքրութիւնների դաշտում, եւ դեռ երկար կը մնայ, քանզի նա այսօր նոյնքան աշխատանք է, որքան երէկ: Նժդեհին իր ամբողջութեան մէջ՝ կեանքով, պայքարով, խորքով, ռազմա-քաղաքական, ազգային-գաղափարաբանական, բարոյական որակներով ամբողջութեամբ ճանաչելու համար մասնագէտները դեռ ճանապարհ ունեն անցնելու: Իսկ այդ ճանապարհը անցնում է Նժդեհի ժառանգութիւնը ըստ ամենայնի ուսումնասիրելու եւ իմաստաւորելու միջով եւ մանաւանդ՝ այդ ժառանգութեան այն մասի, որը մեզ է ներկայանում տաքնապալի ժամանակների երախից փրկուած Նժդեհեան փաստաթղթերի տեսքով: Դրանց մի զգալի մասը յայտնի է հանրութեանը. հրատարակուած է եւ մտած գիտական շրջանառութեան մէջ⁷: Ոչօքր ամէնից առաջ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան, (ՀՀ ՊԱ) մասամբ նաեւ՝ Նորագոյն Պատմութեան (ՀՀ ՆՊԱ) եւ Հասարակական-Քաղաքական Պատմութեան (ՀՀ ՀՔՊԱ) արխիւներում, ինչպէս նաեւ ԱԱՆԱ գերատեսչական ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԴԴ) Բոստոնում գտնուող կուսակցական կենտրոնական արխիւներում պահպանուող փաստաթղթերի մասին:

Եթէ դասդասելու լինենք արդէն գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերը՝ ըստ դրանց ծագման յատկանիշների, ապա դրանք կարելի է բաժանել չորս հիմնական խմբի.

Նժդեհի հեղինակած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրութիւններ, հրամաններ, զեկուցագրեր, խոհեր, մտքեր, աշխատասիրութիւններ եւն.,

Նժդեհին հասցեագրուած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրութիւններ, դիմումներ, զեկույցներ եւն.,

Նժդեհի երկու կուսակցական (ՀԹԴ կողմից, Թաւրիզ, 1921) ու խորհրդային (1944-48) դատաւարութիւններին առնչուող փաստաթղթեր՝ ձերբակալման, խուզարկութեան վերաբերեալ ակտեր, զեկուցագրեր, նաեւ բացատրագրեր, դիմումներ, հարցաքննութեան արձանագրութիւններ եւն.,

Նժդեհի մասին բազմազան ու տարաբնոյթ փաստաթղթեր:

Նժդեհի գրչի ու մտքի անմիջական արգասիքը հանդիսացող բուն նժդեհեան փաստաթղթերը շատ չեն: Բայց, դրանք չեն արժէքաւորուում սոսկ քանակական չափանիշով, այլ ամէնից առաջ, անկախ՝ փաստաթղթերի ծաւալից, որակական յատկանիշներով՝ խորքով, ընդգրկմամբ, Նժդեհին բնորոշ տարերքով ու տարողականութեամբ: Այս փաստաթղթերից իւրաքանչիւրը առանձին վերցուած, եւ բոլորը միասին, երեւան են հանում արդէն իսկ կենդանութեան օրօք ժողովրդի մի մասի կողմից առասպելացած, ժթ. դարի վերջի եւ ի. դարի սկզբի հայոց ազատամարտի մեծ դիւցազնի որջան ոգեղէն, նոյնքան եւ հոգեղէն, անզուգական կերպարը, քանզի, ըստ իս հնարաւոր չէ Նժդեհի կողքին դնել մէկ ուրիշին, որն իր մէջ ներդաշնակօրէն զուգակցէր անձնուրաց հայրենասիրութիւնը՝ մեծ ազամարի, կազմակերպչի, ազգային գաղափարախօսի ու մոգի, խօսքի, գրչի, մտքի ճկունութեան, վարպետութեան ու խորութեան աստուածատուր շնորհների հետ: Ասուածի վկայութիւնը կարող են հանդիսանալ Նժդեհի գլխաւորած Զանգեզուրեան Ազատամարտը (1919) երկրորդ կէս-Յուլիս 1921), նրա պատմա-հայրենասիրական, գաղափարա-փիլիսոփայական ստեղծագործութիւններն ու խոհերը, աֆորիզմային հնչեղութիւն եւ արժէք ունեցող նրա մտքերը: Բերենք դրանցից մի քանիսը, որոնք՝ խորունկ ու խօսուն լինելով հանդերձ, պարզ են, մատչելի եւ այնքան վարակիչ.՝

«Քաջերիմ, միայն քաջերիմ է լսում ու զօրավիգում պատերազմներին քմահաճ աստուածը»⁸:

«Նա է միշտ յաղթող, որն արդէն յաղթել է իրեն»⁹:

«Ես տեսայ հոգուով ազատը ստրկութեան մէջ, եւ սիրեցի մարդը: Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ, եւ զարեցի մարդէն»¹⁰:

«Պայքարի պատրաստուող ժողովուրդները նախ սպառազինում են հոգեպէս: Անտեսուած է այս պայմանը՝ անխուսափելի է պարտութիւնը»¹¹:

«Մանկօրէն միամիտ են այն կուսակցութիւնները, որոնք ժխտելով բարոյականութիւնը քաղաքական պայքարի մէջ՝ կարծում են, թէ կարող կը լինեն բարոյական մաքրութիւն պահել իրենց շարքերում»¹²:

«Ժողովուրդները չեն պարտում, եթէ չեն ուզում պարտուել»¹³:

«Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրութեամբ, կործանում՝ դրա պակասից»¹⁴:

«Փոքր ազգերը պարտաւոր են աւելի հայրենասէր լինել, քան մեծերը: Մենք՝ աւելի, քան բոլորը»¹⁵:

«Ռազմավարի հանճարը բխում է նրա հոգու վեհութիւնից»¹⁶:

«Ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովրդի կեանքում»¹⁷:

«Մայրերի ափի մէջ պիտի փնտռել ազգերի ճակատագիրը»¹⁸:

Մաքուր է Նժդեհը, անկեղծ ու անկաշառ: Հոգով, արեան ամէն բլիջով շաղկապուած է հայրենի հողին ու ժողովրդին: Զուէր ու բիշ տենչանք, քան ազատ, անկախ ու երջանիկ տեսնելու իր հայրենիքը: Այդ նպատակի համար նա պատրաստ է զոհաբերել իրեն ամբողջութեամբ եւ իր հաւատամքը ալ կերպ չի արտայայտում, քան՝ «իմ անձը աւելի իմ գերագոյն ծնողին՝ իմ ցեղին է պատկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին»¹⁹ նախադասութեամբ:

Նժդեհը պատրաստ է զոհաբերել անգամ իր ընտանիքը: 25 Դեկտեմբերի 1952ին, ՀԽՍՀի պետական անվտանգութեան նախարարին հասցէագրած նամակում, դառնութեամբ գրելով անվտանգութեան մարմինների կողմից իր նկատմամբ ցուցաբերուող անմարդկային վերաբերմունքի մասին, Նժդեհը նշում է. «Աւելորդ չեմ համարում աւելացնել, որ ձեր մարմինների վերաբերմունքը անձամբ իմ եւ իմ ընտանիքի ճակատագրի նկատմամբ մազաչափ անգամ չի թուլացրել իմ բոլոր ձգտումը զոհաբերել ամէն ինչ, անգամ իմ ընտանիքի գոյութիւնը, իմ ժողովրդի երջանկութեան համար»²⁰:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ մի յօդուածով անհնարին է բացայայտել «Գարեգին Նժդեհը Արխիւային Փաստաթղթերում» խորագրով թեմայի բոլոր հիմնական հանգույցները: Բաւարարուենք նորայայտ մէկ-երկու փաստաթղթով եւ նրանց մասնակի վերլուծման միջոցով

փորձենք ցույց տալ, թէ Վաչէ Յովսէփեանի, Վլադիմիր Ղազարեանի եւ Աւագ Յարութիւնեանի այս յողուածի ծանօթագրութիւններում նշուած աշխատութիւններում առաջին անգամ շրջանառութեան մէջ դրուած, ինչպէս նաեւ մեր կողմից ի յայտ բերուած փաստաթղթերը որքա՞ն կարեւոր են Նժդեհի կերպարն ու կատարած գործը արժէքաւորելու տեսանկիւնից:

Նորհրդային զօրքերի կողմից ձերբակալուելուց առաջ, Սեպտեմբեր 1944ին, Սոֆիայում, եօթ թերթի վրայ գրած ինքնակենսագրականում, Նժդեհը նշում էր. «Հաւատքի եւ պաշտամունքիս տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուած են եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրաւոր սրբազնագոյնն ինձ համար: Ընչեւ, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցաւը, կարօտը, ուրախութիւնը, իմ գոյութեան իմաստը, իմ անմահութիւնը, իմ գերագոյն իրաւունքը ու պարտականութիւնը...: Ունեցել եմ հարուստ լինելու եւ ճոխ ապրելու ամէն կարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրեւ ժողովրդի մարդ, համեստօրէն, աղքատ կոչւելու աստիճան, միթապաշտութիւնը յեղափոխականի, զօրականի, հայրենասէրի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն»²¹:

10 Յուլիսի 1921ին Հայաստանը հարկադրաբար թողած Նժդեհը՝ դառնալով, - նոյն ինքնակենսագրականի բառերով արտայայտած, - «հայրենակարօտ տարագիր», միայն մի բաղձանք է ունեցել՝ «մեռնել հայրենի լեռների վրայ»²²:

Նժդեհեան փաստաթղթերը, սակայն, հայ ազատագրական պայքարի այդ հսկային չէ, որ միայն ներկայացնում են: Դրանք ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով լոյս են սփռում նաեւ այն իրադարձութիւնների, դէպքերի ու դէմքերի վրայ, որոնց առանցքում յայտնուել էր Նժդեհը իր կեանքի տարբեր փուլերում: Ըստ որում, երբեմն այդ լոյսը իսկական անակնկալներ է մատուցում՝ միանգամայն անսպասելի կողմից երեւակելով ցարդ պատմական առումով մեզ կարծես թէ ի սպառ, կամ գրեթէ ի սպառ, մարտուած թեմաները եւ գործիչներին: Ծնւում են հարցականներ, որոնց պատասխանը ոչ միայն չի տուել մեր պատմագիտութիւնը, այլեւ որոնց գոյութեան մասին չէր էլ ենթադրւում: Օրինակ, այդպիսիք առաջանում են ՀՀ ԱԱՆԱում պահպանուող եւ Նժդեհի Գործում ներառուած անտիպ որոշ փաստաթղթերի ծանօթանալուց յետոյ: Ոսքը վերաբերւում է ամէնից առաջ ՀԽՍՀ Պետական Անվտանգութեան Նախարարութեան (ՊԱՆ) ներքին բանտում Նժդեհի ռուսերէնով գրած

«Դաշնակցութեան Առաջացման Պատմական Պայմանները Եւ Նրա Բնութագիրը» եւ «Դաշնակցութիւնը Բուլղարիայում» աշխատութիւններին²³, ինչպէս նաեւ Յունուար 1938ին Սոֆիայում գրած եւ յաջորդ տարի Նոյն քաղաքում հրատարակուած *Իմ Պատասխանը Հայաստանի Ողորդագրութեանը Թրքո-Բուլղարիկ Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագիր* օրինակի սկզբնամասի թղթերի հակառակ երեսներին արուած գրառումներին²⁴։ Սրանցում Նժդեհը՝ անյողդողդ համոզմունքի վրայ հիմնուած, իր իւրովի կարծիքն է յայտնել Հայ ազատագրական պայքարի նշանաւոր գործիչներ Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) մասին, որն այնքան էլ չի համերաշխուած պատմագիտական գրականութիւնում ձեւաւորուած նրանց կերպարներին։

Սոյն յօդուածում խորամուկ լինել Նժդեհ-Դրօ, Նժդեհ-Ռուբէն եւ Դրօ-Ռուբէն եռակողմ յարաբերութիւնների բարդոյթներին անկարելի է։ Դա ինքնուրոյն ուսումնասիրութեան նիւթ կարող է ծառայել պատմաբանների համար։ Բայց որ այդ յարաբերութիւնները լարուած էին եւ դրանց արմատները թաղուած էին անցեալ դարի առաջին երկու տասնամակների ռազմա-քաղաքական խորխորատներում, ակնյայտ է դառնում Նժդեհի մի շարք անդրադարձերից։ Այսպէս, գուգահեռներ անցկացնելով Դաշնակցութեան առաջին սերնդի եւ իրեն ժամանակակից գործիչների միջեւ նա գրում է. «իմչ համեմատութիւն կարող է լինել Նիկոլ Դումանի եւ աւագակ Դրոյի, լեգենդար Սերորի ու մորթապաշտ Տէր-Մինասեանի (Ռուբէն Փաշա) միջեւ»²⁵։

1943ի սկզբներին Սոֆիայում գաղափարակից ընկերներից մէկի՝ Հայկ Ասատրեանի հետ Նժդեհը Դրոյի դէմ գրել էր մեղադրական ակտնամակ, որը հասցէագրուել էր Բուխարեստ՝ մէկ այլ գաղափարակցի՝ Սարգիս Արարատեանին։ Խնդրելով նամակի բովանդակութիւնն հաղորդել Դրոյին, Նժդեհը Արարատեանին գրում էր. «Մեր մամակում մենք Դրոյին անուանել ենք «ժողովրդասպան» եւ սպառնում ենք, որ մա պատերազմից յետոյ մեր կողմից յանձնուելու է հասարակական դատի։ Իր ձեռքի տակ ունենալով մամակը Դրօն սկսեց մեզ ահաբեկել, սպառնալով, որ եթէ ես չհաշտուեմ իր հետ, ապա ինքը մեր մամակը կը յանձնի գերմանացիներին»²⁶։

Նամակում Դրօն ներկայացուած է ծայրայեղ բացասական բնութագրմամբ. «Դրոյին՝ Հայաստանում աւագակային մաուգերիզմի հեղինակին եւ առաջին շանտաժիստին, ես լաւ եմ ճանաչում։ Մարդ, որը

անճմական հարստացման ծարալից, ողջ կեանքում չարաշահում էր ժողովրդական զրկանքները, ընդունակ էր ամեն ինչի: Ճանաչելով Կանայեանին, իմանալով, որ նրան դժուար չէ հասնել իմ ֆիզիկական ու չնչացմանը եւ ես, եւ իմ մարդիկ չեն դադարել դատապարտելուց նրա սեւ գործերը»²⁷:

Նոյն գնահատականին է արժանանում Դրօն Նժդեհի երկարատեւ հարցաքննութիւնների ընթացքում: Ըստ Նժդեհի, Դրոյին նոյն կերպ են բնութագրել նաեւ Տէր-Մինասեանը, Դաշնակցութեան յայտնի այլ դէմքեր՝ Համօ Օհանջանեանն ու Վահան Նաւասարդեանը. «Բժիշկ Օհանջանեանի եւ Նաւասարդեանի աչքերում Դրօն՝ դա «գեաղայի» կերպար է, որն ընդունակ է ամեն կարգի յանցագործութեան: Տէր-Մինասեանը ինձ հասցէագրած մամակներից մէկում Դրոյին անուանարկում է «հայ ժողովրդի դաւաճան»²⁸:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհ-Ռուբէն յարաբերութիւններին, ապա Նժդեհէն բոլոր առիթներով նշում էր, որ իր Դաշնակցութիւնից հեռանալու հիմնական պատճառը եղել է Ռուբէնի հետ անձնական վատ յարաբերութիւնները: Բուլղարիայում ձերբակալուելուց յետոյ, առաջին իսկ հարցաքննութեան ժամանակ՝ 12 Հոկտեմբերի 1944ին, իրեն ուղղուած հարցին թէ «ի՞նչ դիրք էիք Դուք զբաղում Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնում եւ որո՞նք են կուսակցութիւնից Ձեր հեռանալու պատճառները», Նժդեհը պատասխանում է. «Կուսակցութիւնում ես գրաւում էի աչքի ընկնող դիրք... կուսակցութիւնից ես դուրս եկայ «Դաշնակցութեան» քիւրդի ղեկավար Ռուբէն Տէր-Մինասեանի հետ ունեցած անճմական անբարեացակամութեան հետեւանքով, 1937 թուականին»²⁹:

Նժդեհը ինքն էլ, իր հարցաքննութեան արձանագրութիւնը պարունակող գործում, որը ամենածաւալունն է նրան վերաբերող առ այսօր յայտնի բոլոր փաստաթղթերից, ներկայանում է միանգամայն այլ գոյներով ու երանգներով: Հարցաքննութեան ժամանակ նրա տուած պատասխանները տարակուսանք են առաջացնում ուսումնասիրողների մօտ՝ Նժդեհին յատուկ համարձակութեան, անկեղծութեան հետ միաժամանակ՝ իրենց ինչ-որ տեղ մանկամիտ թուացող, առանց դոյզն իսկ դիւանագիտութեան, անթաքոյց, սպառիչ բնոյթով: Այսպէս, 12 Հոկտեմբերի 1944ի հարցաքննութեան ժամանակ, պատասխանելով իրեն տրուած հարցին՝ գերմանացիների հետ ունեցած յարաբերութիւնների վերաբերեալ, Նժդեհը մանրամասն պատմում է իր իսկ առաջարկութեամբ Բեռլինում հայերի ուսուցման նպատակով յատուկ դպրոց ստեղծելու, այնտեղ սովորելու համար իր յանձնարարութեամբ Բուլ-

ղարիայում 30 հայ երիտասարդներ հաւաքագրելու եւ Բեռլին ուղարկելու մասին եւ նշում նրանցից հինգի ազգանուններն ու ընկալութեան վայրը, որոնց նա անձամբ ճանաչել եւ յիշել էր³⁰ :

Այս պարագայում կարելի է ենթադրել, որ Նժդեհը յուսով էր, որ իր Սոֆիայից չհեռանալը եւ գործնականում կամովին խորհրդային մարմիններին յանձնուելն ու խորհրդային իշխանութիւնների համար շահեկան իր առաջարկութիւն-ծրագիրը՝ Թուրքիայի դէմ սպասուելիք ռազմական գործողութիւններում իր եւ իր իւրայինների ոյժերը օգտագործելու վերաբերեալ, պարտաւորեցնում էր իրեն մինչեւ վերջ անկեղծ իրենի հարցաքննութեան ժամանակ:

Բայց Նժդեհը այդպիսին մնում է մինչեւ վերջ՝ նոյնիսկ երբ խորհրդային հարցաքննիչներն հրապուրուած չէին երեւում վերոնշեալ իր առաջարկութիւն-ծրագրով: 30 Ապրիլի 1947ի հարցաքննութեան ժամանակ, Նժդեհը վերջիններիս անմնացորդ հաղորդում է իրեն յայտնի ողջ տեղեկութիւնը իր յեղափոխական ընկերներից մէկի՝ Դաշնակցութեան անուանի գործիչներից, գրող Յովհաննէս Տեւեճեանի մասին, որին խորհրդային զօրքերի նոյն հակահետախուզական մարմինները դրանից քիչ առաջ՝ 19 Ապրիլի 1947ին ձերբակալել էին Ռումինիայում եւ որն այժմուհետեւ յայտնուում է Նժդեհի հետ ՀՍՄՀ ՊԱՆի ներքին բանտի նոյն բանտախցում: Նժդեհը հարցաքննիչներին մանրամասնօրէն պատմում է Տեւեճեանի ծաւալած քաղաքական գործունէութեան, դաւանած գաղափարների, ընկալութեան վայրի եւն-ի վերաբերեալ³¹ :

Նոյն անմիջականութեամբ եւ անկեղծութեամբ նա պատասխանում է նաեւ անձամբ իրեն եւ իր ընտանիքին, հարազատներին վերաբերուող հարցերին: 10-11 Դեկտեմբերի 1947ի հարցաքննութեան ժամանակ, երբ նրան հարցնում են **ԽՍՀՄ**ում ապրող իր հարազատների մասին, նա յայտնում է իր իմացածը դստեր՝ Լիլիա Մելիք-Դադայեանի, եղբոր՝ Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանի, վերջինիս երկու որդիների, ինչպէս նաեւ իր քոյրերի՝ Անիկ Մովսիսեանի եւ Անտֆիա Տէր-Մովսիսեանի մասին³² :

Այսպէս վարուելու բացատրութիւնը Նժդեհը կարծես թէ տալիս է Վլադիմիր քաղաքի բանտից 26 Փետրուարի 1954ին՝ **ԽՍՀՄ** Գերագոյն խորհրդի Նախագահութեան Նախագահ Կլիմենտ Վորոշիլովին հասցէագրած իր վերջին դիմումներից մէկում. «Արտայայտելով այն միտքը, որ յեղափոխականը, որը հետաքննութեան կամ դատավարութեան ժամանակ թաքցնում է իր գործունէութեան վերաբերեալ անգամ մի

փաստ, կարող է արատատրել իր անունն ու իր անցեալը, ես սկսեցի պատասխանել հարցերին»³³:

Նման վսեմ եւ ազնուագոյն սկզբունքներով առաջնորդուող Նժդեհը, սակայն, չէր կարող չիմանալ, որ հակառակ կողմը նոյն սկզբունքներով չէ, որ առաջնորդուում էր, եւ որ իր պատասխաններում հնչած ամէն անգգոյշ ասուած խօսք ու խոստովանութիւն, կարող էին ծանր հետեւանքներ ունենալ ոչ միայն իր, այլեւ այլոց համար:

Հարցականները, որոնք առաջանում են վերը նշուած առնչութիւններով, երեւի թէ խնդիրներ են, որոնց ճիշտ լուծումը գտնելու համար, պէտք է, որ մանրամասն ուսումնասիրուեն ինչպէս Նժդեհեան նշուած, այնպէս էլ յարակից այլ փաստաթղթեր: Ասուածը գալիս է մի աւելորդ անգամ հաստատելու այն ճշմարտութիւնը, որ պատմութիւնը երկգոյն չէ՝ սեւ ու սպիտակ, այլ բազմագոյն ու բազմերանգ:

Փաստաթղթերի միւս խումբը, որը թոյլ է տալիս Նժդեհին դիտարկել նրա շրջապատի, իրենց կեանքն ու ճակատագիրը նրան վստահած մարդկանց, մարտիկների, ժողովրդի աչքերով, Նժդեհին ուղղուած փաստաթղթերն են, մանաւանդ 1920-21-ի Զանգեզուրեան Դիւցազնամարտի ընթացքում նրան ուղղուած նամակները:

Հայրենի հողին ու ժողովրդին նուիրուած զօրավարին նոյնպիսի սիրով ու նուիրուածութեամբ էին կապուած նրա առաջնորդութեամբ ազատամարտի բոցերի մէջ նետուած Զանգեզուրի մի բուռ ժողովուրդն ու նրա ծոցից դուրս եկած մահապարտի ճակատագրով իրենց կնքած մարտիկները:

Այդպիսի նամակներից մէկի հեղինակը պոզպորուլիկ³⁴ Թադէոսեանցն է՝ Ծղնայից, գրուած՝ Նոյեմբեր 1920ին³⁵: Նա գրում է իր եւ սպանուած ընկերոջ անունից: Նամակը եզակի է մի քանի առումով: Նախ, որ ուղղուած է Նժդեհին եւ արտայայտում է նրա նկատմամբ ունեցած մարտիկների պաշտամունքի վերածուած սէրը. «Մեզ երկուսիս համար,- գրում է նամակի հեղինակը,- կար երկու Աստուած, Մեծն Աստուած, որին հաւատում եւ պաշտում են բոլոր մարդիկ եւ փոքր Աստուած, մեր Աստուածը՝ հրամանատար Նժդեհը, մեր պաշտելի Նժդեհը»³⁶:

Նժդեհի նկատմամբ պաշտամունքը պարտադրանքի, վախի, երկիւղի արգասիք չէր, ինչ կերպ սովորաբար արհեստականօրէն ստեղծւում է տարբեր առաջնորդների պաշտամունքը: Այն ինքնարուիւ ձեւաւորուած զգացմունք էր, որպէս բնական անդրադարձ Նժդեհի կեանքի ու գործի,

ինչպէս նաեւ հայրենի երկրին, հողին, ջրին, ժողովրդին նրա նուիրուածութեան:

Թաղէոսեանցի նամակը արժէքաւոր է նաեւ նրանով, որ վկայում է թէ հայոց հողի ազատագրութեան համար հայերի հետ կողք-կողքի մահու կենաց պայքարի էին բարձրացել նաեւ Հայաստանը իրենց հայրենիքը դարձրած այլ ժողովրդի ներկայացուցիչները: Թաղէոսեանցի սպանուած ընկերը՝ Քոչոեւը ազգութեամբ ասորի էր, այն էլ «հեռաւոր Դուրնից», որտեղ թողել էր «սոված կնոջը եւ երեխաներին»: Նամակը նաեւ մաքուր, ջինջ եւ հաւատարիմ մարտական ընկերութեան մասին է՝ «երկու տատրակների, երկու կարապների մօտ սիրով միտեղ ապրող ընկերների», մինչեւ, որ անողոք մահը, նամակագրի խօսքերով ասած, «Մեծն Աստուածը յաւիտեանս բաժանեց»: Եւ վերջապէս, նոյն այդ փաստաթուղթը հնարաւորութիւն է ընձեռում ժամանակների 80ամեայ հեռուից զգայականօրէն ընկալել այն, բաւերով չընտրողուող, դժնդակ պայմանները, որում վիճակուած էր խիզախել յանուն հայրենի հողի պաշտպանութեան ոտքի ելած այդ հողի զաւակներին՝ «լուռ, անտրտուն, ...սոված, ...տկլոր, զանազան քայրայական եւ ֆիզիկական մեղութիւններ, զրկանքներ տանելով», բայց՝ հաւատարիմ միմեանց, ժողովրդին ու հրամանատարին: Դիմելով Նժդեհին, նամակագիրը գրում է, որ Մեծ Աստուածը տարաւ իր ընկերոջ կեանքը, իսկ փոքր Աստուած Նժդեհը օգնութիւն կը հասցնի սպանուած ասորի ընկերոջ ընտանիքին, «կը կատարի պահանջները. վրէժի պահանջը, այն ժամանակ մրա ոսկորները հանգիստ կերպով կը փթին Գողթանում: Իմ խիղճն էլ կը հանգստանայ»:

Նամակը ստորագրուած է.

«Ձեր հրամաններին պատրաստ մեռնելու՝

«Պօղպօրուչիկ Թաղէոսեանց:

«26/X 1920թ. Յղմա»³⁷:

Այս մէն մի նամակի օրինակով կարելի է համոզուել, թէ որքան բան կարող է մեզ պատմել՝ ընդամէնը երկու էջանոց փաստաթուղթը:

Գորիսից 18 Դեկտեմբերի 1920ին Նժդեհին հասցէագրուած մէկ այլ նամակ կրում է հետեւեալ խորագիրը. «Միւռնաց Սպարապետին՝ Բողոք-Գորիսի Եւ Շրջանի Հայ Կանանց Կողմից»: 700 կանանց կողմից ստորագրուած այս նամակը սկսւում է այսպիսի խօսքերով. «Այսպէս անուանած խորհրդային իշխանութեան ալիքը մոյմալէս հասաւ եւ մեզ՝ հայ կանանց: Այդ կառավարութեան ամուրը լսել էինք, բայց երանի կը լինէր իրեն չտեսնէինք, մրա դառը բաժակը մինչեւ վերջը չծծէինք, մրա

դաժան խաղերը մեր կաշու վրայ փորձելով»։ *Կանաչը ապա շարունակում են*. «Մենք շատ էինք լսել Տաճկահայաստանի սարսափների ու գուլումների մասին, բայց այսպիսի բարբարոսություններ, ինչպիսին կային Ջանգեզուրում խորհրդային իշխանութեան ժամանակ, մենք երբեք չենք տեսել»։ *Հայ կանաչը խորին շնորհակալութիւն էին յայտնում Նժդեհին*, «որ Դուք մեզ ազատեցիք անունն արատաւորելուց, աղաչում ենք Ձեզ՝ եղէք այսուհետեւ էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը, որպէսզի երկրորդ անգամ նրանք չյանդգնեն ուրք կոխելու մեր երկիրը»³⁸։

*Ջանգեզուրի տարրեր գիւղերից (Տեղ, Կոռնիձոր, Յդնա) Նժդեհին հասցեագրուած նման համախօսականներ են պահպանում ՀՀ ՆՊԱ-ում*³⁹։

Նոյնիսկ Նժդեհի եւ նրա գլխավորած ժողովրդական պայքարի հակառակորդները, ինչպէս, օրինակ, Նժդեհի հետ ռանակցելու համար Ջանգեզուր այցելած խորհրդային Հայաստանի հինգ հոգուց բաղկացած պատուիրակութեան կոմունիստ ղեկավար Գրիգոր Վարդանեանը, վկայում է թէ Ջանգեզուրի ժողովուրդն իրօք ատելութեամբ էր լցուած կարճ ժամանակով այստեղ հաստատուած խորհրդային կարգերի նկատմամբ։ Ժողովրդին նետել էին թուրք ասկեարների ձեռքը, որոնք հանդէս էին գալիս Կարմիր Ռուսաստանի դաշնակիցների կերպարանքով։ Նախապէս ստանալով Նժդեհի համաձայնութիւնը եւ իրենց անվտանգութեան երաշխիքներ, Վարդանեանի գլխավորած պատուիրակութիւնը Ջանգեզուր էր մտել Ղարաբաղից, 1 Փետրուարի 1921ին։ խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններին ներկայացուած «Ջանգեզուրի ներկայ կացութեան Եւ Նժդեհի Հետ Վարած Բանակցութեան Մասին» վերնագրուած զեկուցագրում Վարդանեանը գրում էր. «Տեղ գիւղը մտնելիս, ճանապարհին տեսանք հաւաքուած բաւական թով գիւղացիք, որոնք շատ էլ հաշտ ու հանգիստ չէին դիտում մեզ։ Մասայի տրամադողութիւնը խիստ բացասական էր թուում դէպի մեզ՝ իբրեւ խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների։

«Գորիս մտնելիս մենք աւելի ու աւելի մռայլ ու վրէժխնդր դեմքերի պատահեցինք, այստեղ մթնոլորտը աւելի ճնշող էր, մեր դէմ եղած ատելութիւնը զգալի էր աւելի շատ զինուորականութեան եւ պաշտօնեաների մէջ»⁴⁰։

Հակառակորդ ճամբարում ստեղծուած այսպիսի փաստաթղթերը, սակայն, որոնք այս կամ այն չափով ճշմարտացի արտացոլէին իրավի-

ճակը, բացառութիւններ էին: Բազում էին կեղծիք, զրպարտանք ու յերկրանք պարունակողները: Օրինակ, ՀՀ ՆՊԱ-ում պահպանուած նման փաստաթղթերից մէկում՝ Բաքու-ում տեղակայուած 11-րդ կարմիր Բանակի ղեկավարութեանն ու ՀԽՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական կոմիսարիատին 1 Յունուարի 1921ին ներկայացուած լրտեսական հռազիր-տեղեկատուութիւնում, որում տուեալներ էին հաղորդուած Նժդեհի, գիւղերում տեղակայուած զինուժի, գէնքի տեսակների ու քանակի մասին, այս կերպ էր բնութագրուած Նժդեհի եւ Ժողովրդի յարաբերութիւնը. «Տեղի Ժողովրդի վերաբերմունքը Նժդեհի աւամտիւրայի նկատմամբ խիստ բացասական է: Բազարչայում զինուորներն ասում են բոլշեւիկների յարձակման դէպքում ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չենք տայ»⁴¹:

Որ դա ականյալ կեղծիք էր, վկայում են ինչպէս վերը բերուած փաստաթղթերը, այնպէս էլ այն փայլուն յաղթանակները, որ Նժդեհի զխաւորած Ժողովրդական վաշտերը 1919-20ի առաջին կէսի ընթացքում տարան բազմակի անգամ մեծաքանակ եւ ուժեղ հակառակորդների՝ Թուրք-աղբրեշանական եւ Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերի նկատմամբ:

Որ Ժողովուրդը հաւատում, վստահում, սիրում ու գնում էր Նժդեհի ետեւից, վկայում են նաեւ այլ փաստեր ու փաստաթղթեր: Բերենք եւս մի խօսուած ճեւղազիր փաստաթուղթ.-

«Ղափանի Ժողովրդական ռազմական ոյժերի ներկայացուցիչները արտակարգ Ժողովում որոշեցին նուիրել իրենց սիրած հերոս-ղեկավար Գարեգին Նժդեհին (ընդգծումը փաստաթղթինն է - Ս.Ա.), որը յաղթական դրօշակ բարձրացրեց Գիւղաձորի, Բաղաբերդի բարձունքները եւ ջարդեց թշնամուն արեւելքում, մի «պատւի սուր» հետեւեալ մակագրութեամբ՝

«Գարեգին Նժդեհին, որին Ղափանը անւանեց «Երկրորդ Դաւիթ Բէկ», իսկ թշնամին «Աժդահա փաշա»:

«Թող այդ սուրը միշտ յիշեցնէ հերոսին, որ Նժդեհը եւ Ղափանը անբաժան են ոգով:

«2-ին փետրվարի 1920թ»:

Փաստաթղթի տակ գրուած է տասնմէկ հոգու ստորագրութիւն⁴²:

Բոլշեւիկեան դասակարգային եւ միջազգայնական քարոզների ազդեցութեան տակ գտնուող մէկ ուրիշն էլ Նժդեհեան փաստաթղթերից մէկի՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Մինիստրական Խորհրդին Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին» յղած բնագիր նամակի երկրորդ թեր-

Թի ազատ մասուժմ ձեռագրով անստորագիր լուտանք է թողել: «Ձեռագիրը, ոճը, պոռոտախօսութիւնը, ցինիկաբար հայտնաբեր, ժուլիկ⁴³ ստախօսութիւնը, ճարպիկ ականտուրիստական եւ ցնորամիտ պերճախօս բառերով ... «սպարապետ», «Դաւիթ Բէգ», «Աժդահա Փաշա», «Ձօրավար», «Սիւնեաց իշխան», «հայկական կառավարութեան հրամանատար», «Սուրբ Կարապետ» ստախօս խարբեայ դոն քիշոտ Նժդեհն է գրել»⁴⁴:

Ամփոփելով ասեմք, որ Նժդեհեան եւ Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերի մի քանի մասունքների միջոցով մենք փորձեցինք երեւան հանել այն տեսանկիւնները, որոնք ներկայացնող փաստաթղթերի լիարժէք եւ ըստ ամենայնի օգտագործմամբ ու համակողմանի քննական վերլուծութեամբ հնարաւոր կը դառնայ տալ Նժդեհի ամբողջական եւ ճշմարտացի կերպարը:

Բայց, խնդիրն այն է, որ Նժդեհի անձին, կեանքին ու գործին վերաբերող եւ առնչուող ոչ քիչ փաստաթղթեր դեռեւս հասու չեն ուսումնասիրողներին: Որ այդպիսիք կան եւ պէտք է լինեն, վկայում են մի շարք տուեաններ:

Նժդեհի վկայութեամբ, 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Սոֆիայում նրա ձերբակալուելուց յետոյ, իրենից առգրաւուել եւ այլեւս չեն վերադարձուել ձեռագիր եօթ տետրակներ: Վերջին անգամ այդ մասին նա նշում է 25 Դեկտեմբերի 1952ին՝ ՀԽՍՀ պետական անվտանգութեան նախարարին ուղղուած իր նամակում⁴⁵:

Նժդեհին ձերբակալելուց յետոյ նրանից առգրաւուած իրերի վերաբերեալ 10 օր անց կազմուած ակտում՝ 23 կէտի տակ նշուած է՝ «Տարբեր գրագրութիւն 12 թերթի վրայ»⁴⁶:

Մարտ 1945ին (փաստաթղթում օրը նշուած չէ) Երրորդ Ուկրաինական Ռազմաճակատի «Ամերշ» Հակահետախուզական Գլխաւոր Վարչութեան Քննչական Բաժնի Հայազգի Թարգմանիչ Ս. Սողեանի կողմից կազմուած «Նժդեհ. խուզարկութեան Եւ Ձերբակալման Ժամանակ Առգրաւուած Փաստաթղթերի Յուցակ»ում ներքորերեալ կէտերի տակ նշուած են.

«12. Ազգայնական բովանդակութեամբ զանազան ձեռագրեր - 33 տետր:

«13. Գրական գրառումներ պարունակող առանձին ձեռագիր թերթեր - 1 թղթապանակ: .../

«16. Չանագան գրառումներ պարունակող բլոկնոտներ - 5 հատ:

«17. Տեր-Յարութիւնեանին հասցեագրուած նամակներ - 534 հատ:
/.../

«21. Լուսանկարների արքոմ - 1 հատ:

«22. Լուսանկարներ զանազան - 219 հատ»⁴⁷:

ՀՀ ԱԱՆ նախկին բարձրաստիճան աշխատակիցները վկայում են, որ Նժդեհի համար 30 բանտարկուցը գաղտնալսում էր եւ գաղտնալսման նիւթերը եւ այլ փաստաթղթեր առանձնացուել էին դատաքննչական նիւթերից՝ մի առանձին գործում: Այդ գործը կազմուած է եղել 6 հատորից (մօտ 1500 էջ) եւ պահպանուել է խիստ գաղտնի: Առ այսօր այդ բացառիկ փաստաթղթերի ճակատագիրը մնում է անյայտ⁴⁸:

ՀՀ պետական արխիւներում ուսումնասիրութիւններ կատարելու ընթացքում, երբեմն-երբեմն, ոչ սակաւ պատահաբար, յայտնաբերուում են Նժդեհին առնչուող փաստաթղթեր: Այդպիսիք, ինչպէս արդէն նըշուեց, ի յայտ են բերուել նաեւ մեր կողմից: Կը նշանակի, որ պետական արխիւների ամենատարբեր ֆոնդերում կարող են յայտնաբերուել դեռեւս ոչ քիչ «մոլորուած» Նժդեհեան փաստաթղթեր:

Միանշանակ կարելի է պնդել, որ Նժդեհը զգալի փաստաթղթային հետքեր պէտք է որ թողած լինի իր ապրած, իր ժողովրդին սպառնացող վտանգից փրկելու նպատակով աշխատանքային այցելութիւններ եւ քաղաքական գործունէութիւն ծաւալած, բանտի եւ քսոորի տարիներն ու ամիսներն անցկացրած երկրներում ու վայրերում: Խօսքը չի գնում, անշուշտ, միայն Բուլղարիայի, ԱՄՆի եւ Ռուսաստանի մասին, ուր նա ապրել կամ պարտադրուած է եղել մնալ տարիներ շարունակ, այլ նաեւ Գերմանիայի, որտեղ, իր իսկ վկայութեամբ, նա մնացել էր վեց ամիս, Ռումինիայի, ԽՍՀՄի կազմում եղած այլ հանրապետութիւնների եւ տարածաշրջանների, օրինակ՝ Ուզբեկստանի, մասին:

Ասուածից հետեւում է, որ ամէնից առաջ անհրաժեշտ է ծրագրաւորուած, նպատակաւորողուած եւ համակարգուած աշխատանք տանել վերը նշուած բոլոր ուղղութիւններով՝ ի յայտ բերելու համար Նժդեհին առնչուող, ըստ կարելուոյն բոլոր, առ այսօր դեռեւս անյայտ փաստաթղթերը: Դա հնարաւորութիւն կը տայ լուծելու երկու կարեւորագոյն խնդիր.

1. Նախապատրաստելու եւ առանձին գրքերով հրատարակելու Նժդեհի ողջ ժառանգութիւնը, որն իր մէջ կ'ամփոփի. ա) Նժդեհի ստեղծագործութիւնները, այդ թւում եւ գեղարուեստական (բանաստեղծութիւններ, նովէլներ եւն.), բ) Նժդեհի ստորագրութիւնը կրող փաստաթղթերը, եւ գ) Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերը:

2. Նժդեհի ժառանգութիւնը ամփոփող փաստաթղթերի ժողովածուի հիմքով իրականացնել Նժդեհի կեանքն ու գործունէութիւնը համակողմանի լուսաբանող հիմնարար ուսումնասիրութիւն:

Երբեմն լսուած են կարծիքներ առ այն, որ արդէն յայտնի փաստաթղթերն ու նիւթերը լիովին բաւարար են Նժդեհի կերպարը լուսաբանելու համար: Որ դա այդպէս չէ՝ մենք հպանցիկ անդրադարձանք վերեւում, մասնաւորապէս նշելով այն հարցականների մասին, որոնք առաջանում են Նժդեհեան որոշ փաստաթղթերին ծանօթանալուց յետոյ: Եւ, ապա, մեր իսկ կատարած պրպտումները ՀՀ ԱԱՆ Գերատեսչական Արխիւում պահպանուող Նժդեհի գործում ամփոփուած փաստաթղթերում թոյլ տուեցին նոր տուեալներ ի յայտ բերելու եւ հապէս հարստացնելու Նժդեհի մտաւոր կարողութիւնների մասին մեր պատկերացումները: Այսպէս, 10 Հոկտեմբերի 1944ին Նժդեհի ձերբակալման եւ խուզարկութեան առնչուող փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերում է այն եզրակացութեանը, որ Նժդեհը բացի հայերէնից եւ ռուղարերէնից, որոնց նա տիրապետում էր կատարեալ⁴⁹, ինչպէս նաեւ ռուսերէնից, որին նա տիրապետում էր ազատ (գրաւոր ռուսերէնում նա կարող էր թոյլ տալ աննշան սխալներ), Նժդեհն առնուազն կարողում եւ խօսում էր գերմաներէն, ռումիներէն, թուրքերէն, գուցէ նաեւ՝ անգլերէն: Նման եզրակացութիւն անելու համար մեզ հիմք է տուել խուզարկութեան ժամանակ Նժդեհից առգրաւուած անձնական իրերի վերը նշուած ցուցակը, որի կէտ 3ի տակ նշուած է. «Գրքեր՝ գերմաներէն, ռումիներէն եւ ռուղարերէն լեզուներով - 15 հատ»⁵⁰: Թուարկուած լեզուների հերթագայութիւնն, հաւանաբար, պատահական չէ, եւ պէտք է եզրակացնել, որ 15 գրքերից ամենամեծ բաժինը ընկնում է գերմաներէնին, ապա՝ ռումիներէնին, մնացեալը՝ ռուղարերէնին: Նոյն ցուցակում առանձին նշուած է առգրաւուած ռուղարերէն եւս վեց գրքի մասին⁵¹: Կարծում ենք, որ Նժդեհը հենց այնպէս չէր կարող պահել գրքեր, որոնք չէր կարող կարդալ ու օգտագործել:

Մէկ այլ փաստ. Նժդեհի նոյն գործում, ինչպէս վերը նշեցինք, պահպանուել է իր իմ Պատասխանը. Հայաստանի Ողորդագութիւնը Թրքո-Բոլշեւիկ Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագիր օրինակի մի մասը: Փաստաթղթերի հիմքով եւ իսկական պատմաբաններին ներյատուկ ձիրքով գրուած այս գործում, Նժդեհը օգտագործել է թուրք մի պատմաբանի՝ 1938ին Ստամբուլում թուրքերէնով հրատարակած մի աշխատութիւն, մէջբերում արել նրանից՝ տողատակում նշելով հեղինակին:

Աւարտելով ասեմբ, որ Նժդեհը արժանի է մեր մնալուն ուշադրութեանը: Նա դրան արժանացել է իր ապրած կեանքով, իր կատարած գործով, հայրենիքին իր անմնացորդ շահկապուածութեամբ: 1937ին Սոֆիայում գրած երկու էջանոց մի ձեռագիր գործում, հայրենիքին եւ հայ ճակատագրին նուիրուած իր մտորումները նա աւարտել է այսպիսի տողերով.

«Ահա եւ իմ վերջին խօսքը.

«Կ'ուզէի աչքերս փակել մի ահեղ ճակատամարտում, յաղթութեան բերքի վրայ, զօրքերիս գոռ աղաղակների մէջ: Սակայն, ուր էլ եւ ինչպէս էլ մեռնեմ, թող Սիւնեաց իմ նախկին ռազմիկները խուստույ լեռան սրտի մէջ ամփոփեն իմ մի բոռ աճիւնը:

«Ուր էլ եւ երբ էլ մեռնիմ, հաւատա՛, իմ ազիզ ժողովուրդ, որ արտաքին վտանգներիդ ժամանակ իմ անհանգիստ ոգին այցի եւ օգնութեան պիտի փութայ իր հայրենի աշխարհին եւ աներեւութաբար քո բանակներն առաջնորդէ:

«Զիմտր զաւակդ՝

«Նժդեհ»⁵²:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Սմեղ՝ ռուսերէն երկու բառերից կազմուած յապաւում, որը հայերէնով նշանակում է՝ «մահ լրտեսներին»:
- 2 *Էջեր Իմ Օրագրէն*, Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1924; *Որդիների Պայքարը Հայրենի Դէմ*, Սեւանիկ, «Գողթեան», 1927; *Բաց Նամակներ Հայ Մտաւորականութեան*, Պէյրուսթ, տպ. «Հրազդան», 1929; *Յեղի Ոգու Շարժը*, Սոֆիա, տպ. Պ. Պալլըզեան, 1932; *Ամերիկահայութիւնը. Յեղր Եւ Իր Տականքը*, Սոֆիա, «Մասիս», 1935; *Իմ Պատասխանը. Հայաստանի Ողբերգութիւնը. Թրքորդշեիկ Փաստաղթների Լոյսի Տակ*, Սոֆիա, տպ. Պ. Պալլըզեան, 1937:
- 3 Վարդան Գէորգեան, *Լեւոնհայաստանի Հերոսամարտը*, Պուլքէշ, 1923; Ա.Օ. Նժդեհ, Պէյրուսթ, 1938; Արմէն Սեւան, *Բանտարկեալի Մը Յուշերը. Տառապանքի Տարիներ Գ. Նժդեհի Հետ*, Պուսնոս Ալլէս, 1970 եւ.:
- 4 Նժդեհը քիչ հակառակորդներ չուներ նոյնիսկ ՀԹԴ ղեկավարութեան մէջ, որին նա պատկանում էր առ 1937 թուականը: Այդ մասին, դեռեւս 18 Օգոստոսի 1921ին՝ Նժդեհի Թաւրիզի կուսակցական դատաւարութեան ժամանակ, նշում էր Սիմոն Վրացեանը. «Իմ կարծիքով սխալում եմ եւ Նժդեհի հակառակորդներն եւ ինքն Նժդեհին: Նրանք ուզում են գնահատել այնպիսի երեսյոյներ, որոնք միայն պատմութիւնը կարող է գնահատել, եթէ պատասխանատւութեան հարց կայ՝ քոլորիներն եւս էլ պատասխանատու ենք, որովհետեւ ամէնքս էլ այս կամ այն ձեւով դեր ենք կատարել այդ գործի մէջ», տե՛ս՝ ՀԹԴ Կենտրոնական Արխիւ, Բոստոն, Դատական Գործ, էջ 85:

Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդէհի 1921 թ. Թաւրիզի Դատաւարութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 110: Նժդէհի Հակառակորդների թուում յետագայում յայտնուեցին նաեւ իր կուսակիցներից Դրաստամատ Կանայեանը (Դրոսն) եւ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը: Այս մասին կը խօսուի մեր այս յօդուածում:

ՀՅԴ-ից դուրս, ԱՄՆ-ի Բանուորական կուսակցութեան Հայկական Հատուածի օրգան Բանուոր պարբերականը՝ 3 Յունուարի 1934-ի Համարում՝ «Դուրեանի Սպանութիւնը Եւ Նժդէհի Ցեղակոծութիւնը» յօդուածում, Նժդէհին որակում էր «աւազակներու (ղաշնակցականների - Ս.Ա.) քրմապետ» (ընդգծումը թերթինն է - Ս.Ա.) եւ ապա գրում. «Դաշնակցութիւնը ... նոր կրօն մը յղացած է «ցեղակոծութիւն» անամբ, որ շատեր այլ եւս սկսած են շատ քննականօրէն «ցեղակոծութիւն» կոչել: Նժդէհի այս նոր կրօնքի հիմնադիրն ու եղիմակն է»:

Իր Հակառակորդների, իրեն հետապնդողների մասին ինքնակենսագրութիւնում գրում էր նաեւ Նժդէհը. «Եկաւ սովետական քանակը եւ տեղի ունեցաւ այն, ինչ-որ սպասում էր: Օգտուելով ստեղծուած թոհուրոհից իրենց ցեղի կարով չնեմցած մի քանի վատասերած հայեր արդէն գործի են անցել: Նրանք ... իրերու ոստիկանական լրտեսներ՝ հետեւեցին զինուած միլիցիօներներ առած, ընկած են տնէտուն, ինձ են փնտրում...Իմ...ազգախոգ քարոզչութեան համար հայութեան հատուածականացած, ապահայեցնացած ու պարտողական տարրերը դաւադրեցին ինձ»: Այսուհանդերձ, Նժդէհը մեծահոգաբար ներում էր բոլորին. «Ներում եմ բոլորին, ներում կրկնակ պատճառներով -առաջինը իմ ազգային դաւանանքը թոյլ չի տալիս բշտամանք տա-ծել դէպի որեւէ այլ մարդ: Երկրորդ՝ խորապէս հասկանում եմ այդ դժբախտներին, որոնք դեռ չեն խորաբախած ստրուկն իրենց մէջ, որով եւ մնացել են տկար ու չար», տե՛ս՝ ԱԱՆԱ, Նժդէհի Գործ, Հատոր 4, ծրար 1, «Ինքնակենսագրութիւն», ԹԲ. Եր եւ Ծ:

- 5 Վարազ Առաքելեան, Նժդէհ, Երեւան, 1989: Արցախ Բուռնիաթեան, Նժդէհի Վերադարձը, Երեւան, 1999: Արամ Սիմոնեան, Զանգեզուրի Գոյամարտը 1920-1921թթ., Երեւան, 2000: Վլադիմիր Ղազարեցեան, Նժդէհը Զանգեզուրում, 1920 թ. Վերջ-1921 թ. Յուլիս, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001: Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդէհի 1921 թ. Թաւրիզի Դատաւարութիւնը, Vache Ovsepian, Garegin Nzhde I KGB: Vospominaniia Razvedchika (Գարեգին Նժդէհը Եւ Պետական Անջատեցութեան Կոմիտէն. Հետախույզի Յիշողութիւններ), Երեւան, 2001: Արտակ Վարդանեան, Նժդէհեան Մասուհեքներ, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001: Գարեգին Նժդէհ, 116. Գիտատողութիւնների նիւթեր: Ռաֆայէլ Համբարձումեան, Վարդ Նժդէհի. Ատլիթներ, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001: Նժդէհի մասին Հրատարակուել են նաեւ Սեբո Ռանգազեանի Գարեգին Նժդէհ (Երեւան, «Արեւիկ», 1993) կենսագրավէպն ու Ռայիկ Զիլինգարեանի Սպարապետ Նժդէհ. Ազգային Ազատագրական Պայքար (Երեւան, «Գրութիւն» ՀՐԱ Հրատարակութիւն, 1998) մանրակար դրուագներով զբօսըլով:

- 6 Հաւատամբ, 1991: Բանտային Գրառումներ (Պորճողածութիւններ), 1993: Ճեղակրօն Ուխտ, 1998: Էջեր Իմ Օրագրէն. Բաց Նամակներ Հայ Մտաւորականութեան. Որդիների Պայքարը Հայրերի Դէմ, 1998: Հատընտիր, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 2001, եւն.:

- 7 Տե՛ս, օրինակ՝ Սերհակ Ամիրեան, Նժդէհը Փաստաթղթերում, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 17 Մայիսի 1991, նաեւ՝ նախապէս յիշատակուած սկզբնաղբիւրները:

- 8 Գարեգին Նժդեհ, «Եօթը Պատուիրաններ Իմ Զինակիցներին», ՀՀ ՊԱ, ֆոնդ 490, ցուցակ 1, գործ 13, թերթ 1:
- 9 Նոյն:
- 10 ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 4, ծրար 1: Մէջերուում է առաջին անգամ:
- 11 Գարեգին Նժդեհ, «Բաց Նամակներ Հայ Մտաւորականութեան», տե՛ս՝ Հաւատամք, էջ 50-51:
- 12 Նոյն, էջ 57:
- 13 Նոյն, էջ 60:
- 14 Գարեգին Նժդեհ, «Էջեր Իմ Օրագրէն», տե՛ս՝ Հաւատամք, էջ 71:
- 15 Նոյն, էջ 72:
- 16 Նոյն, էջ 74:
- 17 Նոյն, էջ 80:
- 18 Գարեգին Նժդեհ, «Որդիների Պայքարը Հայրերի Դէմ», տե՛ս՝ Հաւատամք, էջ 105 (գլուխ 11ի՝ «Առեւծածին Մայրերի» բնաբանը):
- 19 ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 4, ծրար 1: Հրապարակում է առաջին անգամ:
- 20 Ovsepien, էջ 46:
- 21 Նժդեհի «Ինքնակենսագրութիւնը, ի թիւս այլ նիւթերի, առգրաւուել էր նրանից՝ Բուլղարիայում ձերբակալուելուց յետոյ եւ ի վերջոյ Հանգրուանել ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործում, Հատոր 4, ծրար 1:
- 22 Նոյն:
- 23 Սոյն աշխատութիւնների բնագրերը պահպանւում են ԱԱՆԱի Նժդեհի Գործում, Հատոր 4, ծրար 2: Նժդեհի ծննդեան 115ամեակին նուիրուած գիտաժողովում մեր կարգացած զեկուցուիւց յետոյ (որ այս յօդուածի Հիմքն է կազմում) դրանց բնագրերը հրապարակուել են վաղէ Յովսէփեանի նշուած աշխատութիւնում, էջ 194-211, իսկ դրանց հայերէն թարգմանութիւնը՝ Գարեգին Նժդեհ, *Երկեր*, հ. 2, Երեւան, 2002, էջ 447-466: Աշխատութիւնները ուսեւրէնով լինելու Հանգամանքը յուշում է, որ դրանք կարող են գրուած լինել խորհրդային անվտանգութեան մարմինների պահանջով:
- 24 Նժդեհի Իմ Պատասխանը. Հայաստանի Ողորդութիւնը Թրք-Բոլլեւիկ Փաստաթղթերի Հոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագրի պահպանուած 15 էջի Հակառակ երեսները՝ ծալրից ծալր լցուած են բանտում արուած սեւագիր զրառումներով, որոնք, սակայն, Հապենայ են շարադրուած, ֆեյժումներով, եւ այդ իսկ պատճառով մասամբ անընթեռնելի են, տե՛ս՝ ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 4, ծրար 1:

- 25 ԱԱՆԱ, Նժդեհի գործ, Հատոր 4, Ժրար 2; Ovsepián, էջ 195:
- 26 Այս մասին Նժդեհը լիատակում է 15 Օգոստոսի 1948ին Լեֆորտովո բանտից (Մոսկովա) «Սմերչի» Գլխավոր Վարչութեան պետ Գեներալ-Գեդապետ Վ. Արակումովին հասցեագրած ռուսերէն նամակում, տե՛ս՝ ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 4, Ժրար 1: Հրապարակում է առաջին անգամ:
- 27 Նոյն:
- 28 Նոյն. Ժրար 2; Ovsepián, էջ 199:
- 29 Նոյն, Հատոր 1, Թ. 22բ; Ovsepián, էջ 109:
- 30 Նոյն, Թ. 25բ; Ovsepián, էջ 113-114:
- 31 Նոյն, Հատոր 2, էջ 63-64; Ovsepián, էջ 19-21:
- 32 Նոյն. էջ 70; Ovsepián, էջ 89-90:
- 33 Նոյն, Հատոր 4, Ժրար 2; Ovsepián, էջ 149:
- 34 Պողպորուշիկը սպայական կոչում էր ռուսական բանակում, որ պահպանուել էր նաեւ 1918-20ի Հայաստանի Հանրապետութեան զինուած ուժերում. հայերէն հոմանիշ չունի, անգլերէնով՝ second lieutenant:
- 35 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 17, ԹԹ. 1-2: Այդ փաստաթուղթը մենք առաջին անգամ հրապարակել ենք Հայաստանի Հանրապետութիւն օրաթերթում, 17 Մայիսի 2001:
- 36 Նոյն. Թ. 1:
- 37 Նոյն, Թ. 2:
- 38 ՀՀ ՆՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, Թ. 21:
- 39 Նոյն ԹԹ. 25, 26, 41: Առ այսօր չեն հրապարակուել:
- 40 Նոյն, Թ. 18: Հրապարակում է առաջին անգամ:
- 41 Նոյն, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, Թ. 25: Հրապարակում է առաջին անգամ:
- 42 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 2, Թ. 1:
- 43 Ժուլիկ - ռուսերէն՝ խարդախ, խաբեբայ:
- 44 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 25, Թ. 2:
- 45 ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 4, Ժրար 2; Ovsepián, էջ 44:
- 46 Նոյն, Հատոր 1, Թ. 10:
- 47 Նոյն, Թ. 17:

48 Ovsepián, էջ 3:

49 Բուլղարիայում Նժդեհը երկար տարիներ, իր ձեռակերպմամբ՝ «մշտապէս զրադուել է ժողովրդատիրական, աշխատակցել է Սոֆիայում, բուլղարեղէնով լոյս տեսնող Սկետտոյազ գրական թերթին, ինչպէս նաեւ ԱՄՆում լոյս տեսնող Հայկական թերթերին, տե՛ս՝ ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, թ. 22; Ovsepián, էջ 108:

50 ԱԱՆԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, թ. 15:

51 Նոյն. Հատոր 4, ծրար 1:

52 Նոյն. Հրապարակում է առաջին անգամ:

GAREGIN NJDEH IN ARCHIVAL DOCUMENTS

(Summary)

SERHAK AMIRIAN

The name of Garegin Njdeh (Ter-Harutiunian, 1886-1955) was never pronounced in positive light during the seven decades of Soviet rule in Armenia. This devoted member of the Dashnak party was described as an 'enemy of the people' for his anti-Soviet activities. Much has changed since, points out Serhak Amirian in this article; several monographs have been published on Njdeh's life in the newly independent Republic of Armenia since 1991. The author believes, however, that there is still a lot to do in this regard in light of the newly accessible archival documents in Armenia.

Basing his argument on the current availability of recently discovered documents pertaining to Njdeh, Amirian thinks it has become necessary to write his fresh and comprehensive political biography.